

ZIMONYI ISTVÁN

A korai magyar történeti kutatások aktuális kérdései

Current issues in the studies of early Hungarian history. The recent results about the early Hungarian historiography proved that the reconstructed migration routes of the Hungarian tribal federation based on Turkic loanwords in Hungarian are no longer valid, and the Hungarian tribal federation was formed from Finno-Ugric, Turkic, Iranian and Slavic speaking groups under the rule of the Khazar Khaganate during the 7th–9th centuries having gentile identity. In addition, the analogy of the history of the nomads in Eurasian steppe, the consequences of the early medieval plague and a new approach to trade relations of the Silk Roads could bring new significant results in the research of early Hungarian history.

Keywords: early Hungarian history, migration, gentile identity, nomads, plague, trade, Silk Roads

A magyar őstörténet kutatása középkori hagyományokra nyúlik vissza. A 11. században induló latin nyelvű krónikáinkban az őshaza *Ungaria maior* néven szerepel, a területét meg is lehet határozni. A maeotisi mocsarak mellett feküdt a kazárok, bulgárok és alánok szomszédságában, ahonnan a hét magyar vezér beköltözött a Kárpát-medencébe. Új koncepcióval a 13. század elején a domonkos Julianus jelentkezett, ő 1235 táján a volgai bolgárok szomszédságában rátalált a keleti magyarokra, akiknek országát *Magna Hungaria*-nak nevezte, erről a területről származtak a nyugati magyarok is. Ez a két hagyomány alapvetően meghatározza máig a honfoglalás előtti történeti elképzeléseket.¹

A finnugrisztika kialakulásával megállapítást nyert, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek közül az ugor nyelvághoz tartozott, amely a nyelvcsalád keleti ága. A magyar nyelv legközelebbi rokonai a hanti és manysi nyelv. Ebből arra következtettek, hogy a közös ugor nyelvet beszélő csoportok az Ob és Közép-Volga között élhettek. Az ősmagyar nyelvű csoportok kialakulása is ebben a régióban mehetett végbe a Kr. e. 1. évezred első felében, ugyanis ekkor jöhetett létre a magyar nyelv.² Ugyanakkor Julianus és a muszlim források alapján a 10. századtól a 13. századig adatolható a keleti magyarság lakhelye a Volga-vidéken. A magyar nyelv kialakulása és a forrásokban adatolható keleti magyarság megjelenése között legalább ezerötven év a különbség. Vitatott, hogy a Volga-vidéki magyarság a helyben maradt magyar nyelvű csoportok maradványa vagy a steppén kialakult

¹ Györffy 1993, 53–55, 77–81; Vásáry 2008, 119–127.

² Hajdú – Domokos 1978, 82–87.

magyar törzsszövetségtől szakadt el és költözött északra. Így aztán a Magna Hungaria használata inkább elfedte a kérdés tisztázását.³

A magyarság vándorlásának 5–8. századi történeti-földrajzi kereteit alapvetően a magyar nyelv török jövevényszavainak tanulságaira és Kelet-Európa történetének adataira építve rekonstruálták.

A korai magyarság történeti útját meghatározó koncepció arra épült, hogy a magyarság csak olyan török nyelvű népekkel érintkezhetett a honfoglalás előtt, amely bolgár-török nyelvet beszélt. Gombocz és Németh nyelvtörténeti érvekre épített rendszere értelmében erre csak a volgai bolgárok vagy a Fekete-tenger környéki bolgár-ogur-onogur területen kerülhetett sor. Egy döntő momentum volt még, hogy Gombocz a kazár nyelvet köztöröknek tartotta. Így két lehetőséget dolgoztak ki. Az első szerint a magyarság 600 és 800 között a volgai bolgárokkal volt szoros kapcsolatban, majd onnan költözött a Fekete-tengerhez. A másik elképzelés azzal számolt, hogy a magyarság 463 táján az onogurokkal elköltözött a Volga-vidékről a Kubán folyóhoz, és onnan 600 táján nyugatra vonult a Donon túlra, hogy elkerüljék a kazárokat.⁴

A kazár nyelvet Gombocz és Németh köztöröknek határozta meg, ezzel szemben Ligeti és Róna-Tas csuvasosnak vagy bolgár-töröknek tartják.⁵ Mindenesetre a kazár nyelv köztörök voltára felépített, a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavai átvételének hagyományos történeti koncepciója megdőlt, a magyarság 9. század előtti szálláshelyének meghatározását más módszerekkel kell megkísérelni.

A korai magyarság történetének legfontosabb bizánci forrása Bíborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzása* című műve. Ennek 38. fejezete a magyarság korai történetének elbeszélése, amely szerint a magyarok régen a kazárok közelébe telepedtek, és szálláshelyüket vezetőjük neve után Levedianak nevezték. Itt együtt harcoltak a kazárokkal három esztendeig. Ezért a kazár uralkodó a magyarok főnökének, Levedinek nemes kazár nőt adott. Ezután a kangarnak nevezett besenyők a *savartoi asphaloi* néven szereplő magyarokat megtámadták, akik nyugatra indulva az Etelköz nevű helyre költöztek. Ide küldött követséget a kazár kagán, s Levedit magához hívatta felajánlotta, hogy kinevezi a magyarok fejedelmévé, amit Levedi elhárított, s maga helyett Álmost vagy annak fiát, Árpádot ajánlotta. Végül Árpád lett a magyarok fejedelme. Néhány évvel később a besenyők rátámadtak a magyarokra, akik a Kárpát-medencébe menekültek.⁶ Egyértelmű, hogy az esemény datálásakor a steppetörténet kazár korszaka jöhet csak szóba (7–9. század). A történeti értelmezés első kérdése, hogy a tudósítás történetileg hiteles elbeszélés-e vagy a mitikus jelleg dominál.⁷ Mivel a történet központi eseménye a savartoi asphaloi–kangar háború, ennek datálása meghatározó jelentőségű. A kronológiai keretek kapcsán négy dátum merült fel: 889 Regino besenyő–magyar háborúja; 850-től szevordik megjelenése az örmény forrásokban, 750 *szav.rdi* nevű népesség kaukázusi szereplése a muszlim forrásokban, végül a 6–7. század, amikor a szír források kangarokat említenek ugyancsak a Kaukázus vidékén.⁸

³ Zimonyi 2014, 23–72.

⁴ Czeglédy 1985, 156–163.

⁵ Ligeti 1986, 475–489, Róna-Tas – Berta 2011, 1167–1176.

⁶ DAI 170–175.

⁷ Zimonyi 2014, 121–123.

⁸ Zimonyi 2014, 123–147.

Regino datálásának problémájára Györffy mutatott rá,⁹ míg a legkorábbi datálást Czeglédy Károly maga adta fel későbbi munkáiban.¹⁰ Az első és utolsó tehát kiesett a lehetőségek közül. Ugyanakkor a *savartoi* és az örmény, bizánci és muszlim forrásokban is adatolható *sevordi* azonosítás csupán névhasznosságra épült ingatag hipotézis.

Alapvetően két őstörténeti vándorlás-koncepció jellemezte a szakirodalmat: az egyik értelmében elődeink a keleti erdővidéktől (Volga–Káma) közvetlen a Fekete-tenger északi partjára költöztek 830 tájkán¹¹ vagy esetleg 750 körül;¹² a másik szerint először eleink a Kaukázus előterébe húzódtak 463 és a 7. század között, ahol hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtak, majd innen vándoroltak a Fekete-tenger északi partjára.¹³

Ezek a koncepciók mára érvényüket veszítették, ugyanis a kazár nyelv meghatározása az eddigi vándorlási útvonalak koncepcióit kérdésessé tette. Ugyanígy Biborbanszületett Konstantín 38. fejezetének kronológiai nehézségei miatt nem lehet eldönteni, hogy mikor költözött a magyarság Levédiából Etelközbe.

Végül Szűcs Jenő etnogenetikai kutatása óta egyértelmű, hogy a honfoglaló magyar törzsszövetség gentilis etnikai tudata az 6–9. század folyamán alakult ki. Az 5. századot megelőzően az ősmagyar nyelv terminusa mögött nem tudjuk, hogy milyen etnopszociológiai csoport állt. A magyar törzsszövetség magyar, török, iráni és szláv nyelvű csoportokból formálódott, mégpedig a Kazár Kaganátus által biztosított stabil politikai keretek között. A hét törzsből álló politikai keret eurázsiai steppei mintára alakult ki, ehhez aztán csatlakoztak a kabarok. A népalakulás folyamán a finnugor nyelvet beszélő magyarok nyelve lett domináns, és asszimilálta nyelvileg a török, iráni és szláv nyelvű csoportokat.¹⁴

Milyen új lehetőségek állnak a magyar őstörténet kutatása előtt?

Eurázsia történetének újabb eredményeit lenne érdemes számba venni.¹⁵ A 6. század közepén uralkodott Bizáncban I. Iustinianos (527–565), aki kísérletet tett a Római Birodalom restaurációjára.¹⁶ Kortársa, a Szászánida perzsa uralkodó Hoszrou Anúsirván (531–579) alatt éli a Perzsa Birodalom a csúcspontját.¹⁷ 552-ben született a Türk Kaganátus, amely a második hatalmas kiterjedésű nomád birodalom lett.¹⁸ A türkök elől menekülő avarok 567/8-ban telepedtek le a Kárpát-medencében.¹⁹ 581-ben a Szuj-dinasztia újraegyesítette Kínát.²⁰

A 6. század jelentős újításai, a hadviselést döntően befolyásoló vaskengyel, szablya és fegyveröv, valamint az új nomád lakóház, a jurta a türkök és avarok révén terjedt el Euráziában.²¹

⁹ Györffy 1990, 192–199.

¹⁰ Czeglédy 1985, 246–279, 113–128.

¹¹ Gombocz 1912, 194; Németh 1991²; Czeglédy 1985, 113–128; Kristó 1980.

¹² Deér 1945–46, 3–20; Fodor 1975.

¹³ Gombocz 1923; Németh 1930; Czeglédy 1985, 246–279; Ligeti 1986; Róna-Tas 1996.

¹⁴ Szűcs 1992.

¹⁵ Beckwith 2009; Frankopan 2020; Beaujard 2019; 2020.

¹⁶ Ostrogorsky 2001, 74–81.

¹⁷ Frye 1983, 153–162.

¹⁸ Stark 2008; Stark 2016, 2127–2142.

¹⁹ Pohl 2018.

²⁰ Wright 1979, 48–149.

²¹ Zimonyi 2018, 315–333; Göckenjan 1998, 113–148; Andrews 1999.

A 7. század elején jelentős átrendeződés történt. 618-ban új dinasztia kerül hatalomra Kínában, a Tang-dinasztia, amely három évszázadon keresztül fenntartotta az egységet.²² 620-ban Tibet nagyhatalommá vált.²³ A Keleti Türk Kaganátus 630-ban kínai fennhatóság alá került, míg a Nyugati Türk Birodalmat 659-ben hódoltatta Kína.

Közben az Arab-félszigeten megszületett az új hatalmi-vallási központ Mohamed és utódai alatt. A muszlim hódítások első hulláma a 630-as években kezdődött, 636-ban a Jarmúk folyónál legyőzték a bizánci császár seregét, minek következtében Bizánc elvesztette a Földközi-tenger déli partja feletti ellenőrzést. A muszlim csapatok 639 és 642 között elfoglalták Egyiptomot. A másik jelentős hatalom, a Szászánidáké 637-ben a Kádiszijjánál vívott csatában szenvedett döntő vereséget, minek következtében a muszlim haderő birtokba vette a Szászánida Perzsiát.²⁴

Kelet-Európában a 7. században jött létre a Kazár Kaganátus a Nyugati Türk Kaganátus utódállamaként.²⁵ 628-ban a kazárok mint a nyugati türkök alattvalói vesznek részt a bizánci császár, Hérakleios szövetségeseiként a Szászánida Perzsia elleni harcokban. 652-ben sikeresen verik vissza az első komoly muszlim támadást, amely a Kaukázustól északra eső területeiket fenyegette. A Nyugati Türk Kaganátus 659-es bukása után a kazár uralkodó magát kagánnak tekintve nagyhatalmi státuszra tehetett szert. A 7. század 30-as éveiben a Fekete-tenger északi partján és a Kubán folyó vidékén alakult meg Kuvrat onogundur birodalma, amelyben bulgárok, kutrigurok, onogurok is jelentős szerepet játszhattak. 680 körül ezt a birodalmat a kazárok megdöntötték, így az egész kelet-európai steppe a hatalmuk alá került.

Az iszlám hódítások második hullámára – amelynek területi kiterjedését 732-ben a poitiers-i csata és 751-ben a talaszi csata jelezte – a 8. század első felében került sor. A Kazár Kaganátust 722-ben érte el az első nagyobb csapás, amikor a kagáni székhelyet, Balandzsart vették be a muszlim csapatok. A kazár kagán a székhelyét a Volga alsó folyásához, Etilbe helyezte át. A nagy kazár ellentámadás 730-ban indult és egészen Ardabilig jutottak el a kazárok. Azonban 737-ben a Marván vezette hadjárat során a muszlimok elfoglalták a Kazár Kaganátus központi részét, és a kagánt az iszlám felvételére kényszerítették. A muszlim sereg elvonulása után, 750 táján a kazár uralkodó már nem volt muszlim.

A 8. század közepe táján Eurázsia általános válság söpört végig. Mindegyik nagyhatalom elszenvedett valamilyen csapást: bukást, felkelést, dinasztiváltást. A válság 742-ben kezdődött, az eurázsiai steppe keleti felében a Türk Kaganátus megdöntésével és a szogdok által támogatott Ujgur Kaganátus megalapításával. Ezzel egy időben a Bizánci Birodalomban is volt egy jelentős lázadás. Ezeket követte az Omajjádok bukása és az Abbászida hatalomátvétel a kalifátusban, amelyet a közép-ázsiai Merv városából szerveztek. Európa nyugati részén ekkor (751) volt a Karoling hatalomátvétel a Frank Birodalomban. 755-ben a Tibeti Birodalomban is kitört egy lázadás, és ennek az évnak a végén kezdődött Kínában a Tang-hadsereg türk-szogd tábornokának, An Lu-sannak a felkelése, amely alapjaiban rázta meg Kínát.²⁶

A 6. század közepétől a 8. század közepi világválságig terjedő időszak hatalmi-politikai erőviszonyai alakulásának figyelembevétele mellett érdemes még két további szempontra utalni.

²² Wechsler 1979, 150–187.

²³ Beckwith 1987.

²⁴ Robinson 2010, 173–202.

²⁵ Dunlop 1954; Ludwig 1982; Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas 2007.

²⁶ Beckwith 2009, 140–146.

Ezek egyike a pestis. A Justinianus korabeli pestisről egy gyűjteményes kötet jelent meg 2007-ben.²⁷ Eszerint a járvány kitörésére Etiópiában került sor, ami aztán Egyiptomon keresztül ért el Konstantinápolyba. Aztán az Indiába vezető tengeri kereskedelmi útvonalon terjedt tovább. Újabban azonban úgy tűnik, hogy a pestisjárvány a Qinghai, azaz a Tibeti-fennsík területéről eredt, és a rágesálókról terjedt át emberekre. A hagyományos kereskedelmi utakon terjedt el a szárazföldön és tengeren. Uli Schamiloglu Eurázsia vonatkozásában felvetette, hogy komoly elnéptelenedéssel számolhatunk a Tarim-medence, Transzoxánia, Irán, Kaukázus, Krím, Közép-Volga vidékének területein, ami nyilván munkaerőhiányt és nyomában gazdasági hanyatlást okozott. A járvány következtében kerültek előtérbe a helyi nyelvek, ami összekapcsolható a türk rovásírás és az ún. ujjur írás elterjedésével. A járványok okozta sokk hozzájárult a vallási mozgalmak erősödéséhez. A kazárok a judaizmust, az ujjurok a manicheizmust, a tibetiek a buddhizmust vették fel. A pestisjárvány utáni újjáéledést mutatja a Számánidák, a Karahanidák, a kocsói ujjurok, a volgai bolgárok államának kiépítése.²⁸ Példaként az írott forrásokból Theophylaktos Simokattés a türkökkel, az avarokkal és az onogurokkal kapcsolatban is említi a ragályos betegségeket.²⁹ Érdemes lenne a magyar történettel kapcsolatban is figyelembe venni a pestis történeti hatásait.

A Selyemút második virágkora is az 5.-től a 8. század közepéig tartott. A Selyemút mentén a szogd kereskedő diaszpórák irányították a kereskedelmet Kínától a Türk Kaganátuson át Bizáncig.³⁰ A selyem mellett pézsmá, rabszolga, nemesfém, prém, ezüstnemű, borostyán, papír, fűszer, ammóniumkarbonát, gyógynövény, parfüm voltak a legkelendőbb áruk. A 8. század derekán a szogd kereskedelmi hegemoniát a világválság megrengette. Belső-Ázsiában a fő kereskedelmi út megváltozott, innentől nem a kelet–nyugati volt meghatározó, hanem az észak–déli. Az iszlám központi régióiból, majd a 10. században a Számánidáktól indult a kereskedelem a kelet-európai steppén keresztül Kelet-Európa északi tájaira és Skandináviába.³¹ Ezt a változást tükrözi, hogy több mint egymillió dirhemet találtak Kelet-Európában,³² ugyanakkor Kínában egyet sem.

Ezzel kapcsolhatók össze a kámai ezüst néven ismert Szászánida és bizánci pénzeket és tálakat tartalmazó leletek a 7–8. századból.³³ A nyugati türk szolgálatban álló szogd és horezmi kereskedők alakíthatták ki ezt az északi útvonalat és ők közvetítették a Szászánida és bizánci tárgyakat, amelyekben szogd és horezmi feliratok találhatóak. A nyugati türk utóállam, a Kazár Kaganátus is igényt tartott a szogd és horezmi kereskedők szolgáltatásaira. A Kazár Kaganátus és a kalifátus közötti konfliktus 750 táján lezárult, és 800 táján indult a központi muszlim területekről az az ezüstoffolyam, amely a Kazár Kaganátust egyfajta kereskedelmi impériummá változtatta. Ez vonzhatta a varégokat Skandináviából Kelet-Európába.³⁴ Ezek a folyamatok komoly hatással lehettek a honfoglaló magyarokra is. Mindenesetre a 9. század végén a Kazár Kaganátus válságából születtek meg a következő politikai alakulatok: a Kijevi Rusz, Volgai Bulgária és a magyar törzsszövetség.

²⁷ Little 2007.

²⁸ Schamiloglu 2016, 293–311.

²⁹ Olajos 2012, 588–589.

³⁰ Vaissière 2005.

³¹ Vaissière 2014: 102–106; Christian 2000, 18–21; A kelet-európai kereskedelmi utakról: Polgár 2019.

³² Kovalev – Kaelin 2007, 1–21.

³³ Fodor 2008, 127–192.

³⁴ Noonan 1984, 151–282; Noonan 1985, 179–204; Noonan 1985a, 41–50; Kovalev 2005, 55–105.

A korai magyar történet kutatásában a hagyományos kutatási irányok mellett az eurázsiai steppe történetének mélyebb megismerése, a kora középkori pestisjárvány következményeinek tanulmányozása, illetve a kereskedelmi kapcsolatok új megközelítése hozhat újabb jelentős eredményeket.

Bibliográfia

- Andrews 1999 = Andrews, P. A.: *Felt Tents and Pavilions. The Nomadic Tradition and its Interaction with Princely Tentage*. London.
- Beckwith 1987 = Beckwith, Ch. I.: *The Tibetan Empire in Central Asia. A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*. Princeton.
- Beckwith 2009 = Beckwith, Ch. I.: *Empires of the Silk Road. A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton–Oxford.
- Beaujard 2019 = Beaujard, P.: *The Worlds of the Indian Ocean. A Global History*. Volume 1: *From the Fourth Millennium BCE to the Sixth Century CE*. Cambridge.
- Beaujard 2020 = Beaujard, P.: *The Worlds of the Indian Ocean. A Global History*. Volume 2: *From the Seventh Century to the Fifteenth Century CE*. Cambridge.
- Christian 2000 = Christian, D.: Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History. *Journal of World History* 11/1 (Spring): 1–26.
- Czeglédy 1985 = Czeglédy K.: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest.
- DAI = *Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy. Budapest, 1950.
- Deér 1945–46 = Deér J.: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79–80: 3–20.
- Dunlop 1954 = Dunlop, D. M.: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton.
- Fodor 1975 = Fodor I.: *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest.
- Fodor 2008 = Fodor I.: Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. Kereskedelem és hatása őseink korában. In: *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön*. (Az Arany János Múzeum Közleményei 11.) Szerk. Novák L. Nagykőrös, 127–192.
- Frankopan 2020 = Frankopan, P.: *Selyemutak. Egy új világtörténet*. Budapest.
- Frye 1983 = Frye, R. N.: The Political History of Iran under the Sasanians. In: *The Cambridge History of Iran*. Volume 3/1: *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*. Ed. by E. Yarshater. Cambridge, 116–180.
- Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas 2007 = Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (eds.): *The World of the Khazars. New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Leiden–Boston.
- Gombocz 1912 = Gombocz, Z.: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. (Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 30.) Helsingfors.
- Gombocz 1923 = Gombocz Z.: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. *Nyelvtudományi Közlemények* 46: 1–33, 168–193.

- Göckenjan 1998 = Göckenjan, H.: Der Waffengürtel der altaischen Völker als Trachtbestandteil, Symbolträger und Rangabzeichen. In: *Bahşi Ögdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn Armağanı*. Hrsg. von J. P. Laut – M. Ölmez. Freiburg–Istanbul, 113–148.
- Györffy 1990 = Györffy Gy.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. In: *Uő: A magyarság keleti elemei*. Budapest, 192–199.
- Györffy 1993 = Györffy Gy.: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest.
- Hajdú – Domokos 1978 = Hajdú P. – Domokos P. (szerk.): *Uráli nyelvrokonaink*. Budapest.
- Kovalev 2005 = Kovalev, R. K.: Commerce and Caravan Routes along the Northern Silk Road (Sixth–Ninth Centuries). Part I: The Western Sector. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 14: 55–105.
- Kovalev – Kaelin 2007 = Kovalev, R. K. – Kaelin, A. C.: Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations. *History Compass* 5: 1–21.
- Kristó 1980 = Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest.
- Ligeti 1986 = Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Little 2007 = Little, L. K. (ed.): *Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541–750*. Cambridge.
- Ludwig 1982 = Ludwig, D.: *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Münster.
- Németh 1930 = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest.
- Németh 1991² = Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Közéteszi Berta Á. Budapest. 2., bővített és átdolgozott kiadás.
- Noonan 1984 = Noonan, Th. S.: Why dirhams first reached Russia: the role of Arab–Khazar relations in the development of the earliest Islamic trade with Eastern Europe. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4: 151–282.
- Noonan 1985 = Noonan, Th. S.: Khazaria as an intermediary between Islam and Eastern Europe in the second half of the ninth century. The numismatic perspective. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 5: 179–204.
- Noonan 1985a = Noonan, Th. S.: The first major silver crisis in Russia and the Baltic, c. 875 – c. 900. *Hikui* 11: 41–50.
- Olajos 2012 = *Theophülaktosz Szimokattész, Világtörténelem*. Fordította, a bevezetőt és jegyzeteket írta Olajos T. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 26.) Budapest.
- Ostrogorsky 2001 = Ostrogorsky, G.: *A bizánci állam története*. Budapest.
- Pohl 2018 = Walter, P.: *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Ithaca.
- Polgár 2019 = Polgár Sz.: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750–1000)*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 32.) Budapest.
- Robinson 2010 = Robinson, Ch. F.: The Rise of Islam, 600–705. In: *The New Cambridge History of Islam*. Volume 1: *The Formation of the Islamic World Sixth to Eleventh Centuries*. Ed. by Ch. F. Robinson. Cambridge, 173–225.
- Róna-Tas 1996 = Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- Róna-Tas – Berta 2011 = Róna-Tas, A – Berta, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. (Turcologica 84.) Wiesbaden.
- Schamiloglu 2016 = Schamiloglu, U.: The Plague in the Time of Justinian and Central Eurasian History. An Agenda for Research. In: *Central Eurasia in the Middle Ages*.

- Studies in Honour of Peter B. Golden.* (Turcologica 104.) Ed. by I. Zimonyi – O. Karatay. Wiesbaden, 293–311.
- Stark 2008 = Stark, S: *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien.* (Nomaden und Sesshafte 6.) Wiesbaden.
- Stark 2016 = Stark, S.: Türk Khaganate. In: *The Encyclopedia of Empire.* Volume IV. Ed. by J. M. MacKenzie. Chichester, 2127–2142.
- Szűcs 1992 = Szűcs J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 3.) Szeged.
- Vaissière 2005 = Vaissière, É. de la: *Sogdian Traders. A History.* Translated by J. Ward. (Handbook of Oriental studies / Handbuch der Orientalistik. Section eight, Central Asia 10.) Leiden–Boston.
- Vaissière 2014 = Vaissière, É. de la: Trans-Asian trade, or the Silk Road deconstructed (antiquity, middle ages). In: *The Cambridge History of Capitalism.* Volume 1: *The Rise of Capitalism: From Ancient Origins to 1848.* Ed. by L. Neal – J. G. Williamson. Cambridge, 101–124.
- Vásáry 2008 = Vásáry I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.) Budapest.
- Wechsler 1979 = Wechsler, H. J.: The founding of the T'ang dynasty. Kao-tsu (reign 618–26). In: *The Cambridge History of China.* Volume 3/1: *Sui and T'ang China, 589–906.* Ed. by D. Twitchett. Cambridge, 150–187.
- Wright 1979 = Wright, A. F.: The Sui dynasty (581–617). In: *The Cambridge History of China.* Volume 3/1: *Sui and T'ang China, 589–906.* Ed. by D. Twitchett. Cambridge, 48–149.
- Zimonyi 2014 = Zimonyi I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 28.) Budapest.
- Zimonyi 2018 = Zimonyi I.: A vaskengyel elterjedése a Selyemút mentén. In: *Kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút mentén. Ecsedy Ildikó születésének 80. évfordulójára.* Szerk. Dallos E. – Kósa G. Budapest, 315–333.